

Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojine Etkisi

Enes KABAKCI*

POZİTİVİZMİN TÜRKİYE'YE GİRİŞİ, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden geçtiği modernleşme sürecinin bir parçasıdır. 1789 Devrimi'nin ardından Fransa'da yükselen toplumsal ve siyasal kriz ortamında doğan ve gelişen pozitivizmin Osmanlı İmparatorluğu'na ithali, mahiyeti çok farklı olsa da yine bir kriz döneminde olmuştur. Batı'da toplumsal çalkantılara son vermek, devrim(ler)i nihayete erdirmek amacıyla "nizam ve terakki" ilkesiyle ortaya çıkan pozitivizm, Doğu'da ise Avrupa emperyalizmine karşı İmparatorluğun direncini artıracak bir reçete olarak görülmüştür. Pozitivizm, Batı'nın kendine özgü pratik toplumsal ve siyasal sorunlarına cevaben doğmuş olsa da, sağlam felsefi temellere ve güçlü bir epistemolojik boyuta sahiptir. Doğu'da ise, epistemolojik yönüyle değil daha ziyade siyasal boyutuyla dikkat çekmiş ve politik-ideolojik saiklerle ithal edilip içselleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda pozitivizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında devleti kurtarmak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise toplumu şekillendirmek/Batılılaştırmak maksadıyla araçsallaştırılmıştır.

Bu makalede, pozitivizmin Fransa'da doğuşu ve serencamı, Comte'un ve haleflerinin pozitivist propaganda faaliyetleri ve pozitivist düşüncenin dünyada yayılması, bu düşünce sisteminin Türkiye'ye giriş koşulları ve algılanış biçimi ele alınacaktır. Bu son husus, pozitivistlerle direkt ilişkiler geliştirmiş olan Ahmed Rıza Bey ve pozitivizmin Durkheimci yorumunu benimseyen ve pozitivist düşüncenin epistemolojik boyutunu da kavrama noktasında çaba gösteren Ziya Gökalp özelinde incelenecektir. Bu arada, Tanzimat düşüncesi ile Kemalizm arasındaki en önemli halkayı oluşturan II. Meşrutiyet aydınlarının pozitivizme ilgileri ve bu ilginin mahiyeti üzerinde durulacak, söz konusu dönemin pozitivist yayınlarına da temas edilecektir.

* Dr., Siyaset Bilimci.

“İnsanlık Dini” ve Pozitivist Tebliğ

Pozitivizm, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Fransa'nın öznel toplumsal ve siyasal koşulları içerisinde doğan fakat kısa zamanda bu ülke sınırlarını aşarak felsefe ve bilim alanında tüm Batı'yı etkisi altına alan bir düşünce sistemidir. Bu etki, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Kurucusu Auguste Comte (1798-1857)'un da altını çizdiği gibi pozitivizm, felsefî olduğu kadar toplumsal, siyasal ve hatta dinî boyutlara sahiptir. Düşünce sistemini, *Müsbet Felsefe Dersleri*¹ ve *Müsbet Siyaset Sistemi*² adlı oldukça hacimli iki temel eserde inşa eden Comte; pozitivizmin toplum ve siyaset alanında ve hatta özel yaşamda da belirleyici olması gerektiğini 1848'den itibaren, yani Fransa'da II. Cumhuriyet dönemini açan devrimin hemen ertesinde vurgulamaya başlar ve bu yeni dönemde “entelektüel pozitivizmin” yerini “dinî pozitivizme” bıraktığını ilan eder.³ Pozitivizmin salt felsefî bir düşünce sistemi olmaktan çıkıp siyasal/ideolojik bir düzleme kaydığı ve kendini bir inanç sistemi olarak da takdim ederek dinî alana müdâhil olmayı amaçladığı yıllar 1850'lere denk düşer. Bu dönemde Comte, bir yandan devlet adamları ile ilişkiler geliştirmeye çalışırken öte yandan da İnsanlık dininin temellerini atar.⁴

Pozitivizm, Comte'un ölümünden sonra, özellikle 1870'lerden itibaren Fransız aydınlarını ve siyaset sınıfını etkisi altına alır ve III. Cumhuriyet'in resmi ideolojisi haline gelir. Comte'tan sonra pozitivistlerin başına geçen matematik profesörü Pierre Laffitte (1823-1903),⁵ pozitivizmin III. Cumhuriyet'in resmi

1 *Cours de philosophie positive*, 6 cilt, Paris, 1830-1842.

2 *Système de politique positive ou Traité de sociologie constituant la religion de l'Humanité*, 4 cilt, Paris, 1851-1854.

3 Auguste Comte, *Discours sur l'ensemble du positivisme*, Paris, Flammarion, 1998 (1848), s. 43.

4 Comte, kurduğu İnsanlık Dini'ni 1852'de, *Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de la religion universelle* adlı eserinde sistematik bir halde sunar. Bu eser, 1952 yılında Peyami Erman'ın çevirisiyle *Pozitivizm İlmihali* olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

5 Pierre Laffitte aynı zamanda Fransa'nın en saygın akademik kurumlarından olan Collège de France'taki bilim tarihi kürsüsünün kurucusudur. Comte 1832'de, Collège de France'ta kendi adına bir bilim tarihi kürsüsü kurulmasını talep etmiş ancak filozofun bu talebi sonuçsuz kalmıştır. Comte'un halefi Pierre Laffitte, III. Cumhuriyet'te Eğitim Bakanlığı ve Başbakanlık yapmış olan pozitivist devlet adamı Jules Ferry'nin desteğini alarak 1892 yılında bu kürsünün kurulmasını sağlar ve başına geçer. Laffitte için böyle bir kürsünün açılması, müritleri tarafından pozitivizmin zaferi olarak selamlanır. Laffitte'in ölümünden sonra başka bir pozitivist, Grégoire Nicolaïevitch Wyruboff (1843-1913) kürsünün başına geçer. Collège de France'ta bilim tarihi kürsüsünün kuruluşu ve süren pozitivist gelenek için bkz. Claude Nicolet, *Idée républicaine en France (1789-1924): Essai d'histoire critique*, Paris: Gallimard, 1982, s. 227-228 ve 244; Annie Petit, “L'héritage du positivisme dans la création de la chaire d'Histoire générale des sciences au Collège de France”, *Revue d'histoire des sciences*, Ekim-Aralık, 1995, c. XLVIII, sy. 4.

ideolojisi haline gelmesi için büyük çaba harcar. Bu dönemde Comte'un öğretisi, Fransa dışında da hızla yayılır. Pozitivizmin yayılmasında Comte'un ve onun ölümünden sonra haleflerinin propaganda faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Filozofun Meksikalı ve Brezilyalı öğrencileri sayesinde "dinî pozitivizm" Latin Amerika'da yankı bulur. Comte'un toplum ve siyaset alanındaki görüşleri özellikle Brezilya'da o kadar büyük bir etki yaratır ki pozitivizm bu ülkede bir inanç sistemi olarak kurumsallaşır ve devletin resmi dini haline gelir. Comte'un felsefesinin yansımaları ülkenin bayrağında dahi görülür. Pozitivizmin temel ilkesini teşkil eden "nizam ve terakki" ifadeleri, son şeklini 1889'da alan Brezilya bayrağı üzerinde *Ordem e Progresso* olarak yer almaktadır.

Comte, pozitivizmin Doğu'da ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasına ayrı bir önem vermiştir. 1850'lerin başından itibaren propaganda faaliyetlerini bu yönde hızlandırır. Bu faaliyetler çerçevesinde, Rusya'da bir dizi bürokratik reform gerçekleştiren Çar Nikola'ya ve Tanzimat dönemi sadrazamlarından Mustafa Reşit Paşa'ya pozitivizmi tanıtan ve bu iki önemli devlet adamını İnsanlık dinine davet eden mektuplar gönderir.⁶ Reşit Paşa'ya İnsanlık dinini tebliğ ettiği mektubunda Comte, genel olarak pozitivizmin tarih, toplum ve siyaset algısından bahseder ve özellikle İslam dininin diğer dinlere göre daha "ileride" bir din olması nedeniyle Müslüman toplumların pozitivizme geçişlerinin daha kolay olacağını altını çizer.⁷

Ne var ki, Comte'un Doğulu devlet adamlarını hedef alan propaganda girişimleri sonuçsuz kalır. Fakat Pierre Laffitte pozitivist propagandayı üstadı Comte'un bıraktığı yerden devralır ve pozitivizmin özellikle İslam toplumlarında yayılmasına önem verir. Bu amaçla 1877'de, bir grup pozitivist ile birlikte Paris'te sürgünde bulunan Midhat Paşa'yı ziyaret eder. Pozitivistler bu ziyaret esnasında, Reşit Paşa'nın halefi olarak kabul ettikleri eski sadrazam Midhat Paşa'ya genel olarak Comte'un felsefesini tanıtır. Ayrıca Balkan krizi gibi güncel siyasi konulardaki değerlendirmelerini aktarırlar; İslam'a olan ilgilerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne olan saygılarını özellikle vurgularlar.⁸ "Milletleri, ya geçmişlerinde medeniyete olan katkılarıyla ya da bulun-

6 Comte, Çar Nikola'ya gönderdiği 20 Aralık 1852 ve Reşit Paşa'ya gönderdiği 4 Şubat 1853 tarihli mektuplarını *Müsbet Siyaset Sistemi*'nin III. cildine yazdığı önsözde aynen yayınlamıştır. Bkz. *Système de politique positive*, 1853, s. xxix-1.

7 Comte'un Reşit Paşa'ya gönderdiği mektubun Türkçe çevirisi için bkz. "Mustafa Reşit ve Midhat Paşalarla A. Comte ve Pozitivistler", çev. Ümid Meriç, *Tarih ve Toplum*, Şubat 1985, sy. 14, s. 31-32.

8 Midhat Paşa'yı ziyaret esnasında pozitivistler adına Doktor Robinet'nin yapmış olduğu konuşmanın metni ve Midhat Paşa'nın cevabı pozitivistler tarafından yayınlanmıştır: *Adresse des positivistes à Midhat-Pacha, ancien Grand-Vizir de l'Empire ottoman*, Paris: P. Ritti, 14 Gutenberg 89 (26 Ağustos 1877). Bu iki metnin Türkçe çevirisi için bkz. "Mustafa Reşit ve Midhat Paşalarla A. Comte ve Pozitivistler", çev. Mehmet Ali Meriç, *Tarih ve Toplum*, Şubat 1985, sy. 14, s. 32-34.

dukları çağda terakki idealine olan bağlılıklarıyla” değerlendirdiklerini belirtirler ve bu anlamda Müslümanların ve Osmanlı İmparatorluğu’nun insanlığa büyük hizmetleri olduğunun altını çizerler: “Hıristiyanlığın ve etnolojinin önyargılarından sıyrılmış, din ve ırk ayrımını önemsemeyen; bütün ülkelerin buldukları coğrafi konuma ve tarihî şartlara bağlı olarak, insanlık denilen aynı ailenin az veya çok ilerlemiş kolları olduğuna inanan; her türlü işgal edici etkenden ve her türlü kişisel ya da siyasal çıkardan arınmış; Doğu’nun ve Batı’nın ortak menfaatlerini gözeten insanlar” olarak pozitivistler, o dönemde Batı’daki genel eğilimin tersine Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğünü savunurlar ve Midhat Paşa’ya yaptıkları ziyaret esnasında bu siyasî tavırlarının altını çizerler.

Midhat Paşa ise pozitivistlere cevaben yaptığı konuşmasında pozitivistlerin “Hıristiyan önyargılar”dan uzak olmalarından ve Müslümanların medeniyete olan katkılarını kabul etmelerinden etkilendiğini gizlemez. “Her türlü din ve ırk düşmanlığından uzak kimseler” arasında olmaktan mutlu olduğunu belirtir. Bu ziyaret pozitivistlerin beklediği türden bir ilişkinin başlamasına vesile olmasa da, Osmanlı İmparatorluğu’nda anayasa fikrinin öncüsü kabul edilen Midhat Paşa’ya Paris’teki sürgün günleri esnasında pozitivistler tarafından yapılan bu destek ziyareti, Jön Türk kuşağının hafızasında derin bir etki yaratır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Pozitivizme İlk Yönelişler

Doğu’daki devlet adamlarını hedef alan bu dinî ve siyasî propaganda faaliyetleri pozitivistlerin beklediği sonucu vermese de, pozitivistlerin entelektüel boyutu, 1870’lerden itibaren Osmanlı seçkinlerinin dikkatini çekmeye başlar. Pozitivizme ilk olarak ilgi duyan Osmanlılardan en fazla tanınanı, eski bir asker olan Beşir Fuad’dır. Abdülaziz’in yaverliği görevinden ayrıldıktan sonra yoğun bir entelektüel üretime giren Beşir Fuad, tıp ve fizyolojinin yanı sıra felsefe, edebiyat ve dilbilim alanlarında çoğu vülgarize olmak üzere sayısız kitap ve makale yazmış, Batı dillerinden çeviriler yapmıştır.⁹

Beşir Fuad, pozitivistleri bir bütün olarak değil kısmi olarak algılamış; Comte’un düşüncesinin felsefi, siyasî ve dinî içeriğinden öte tabiat bilimleri ile ilgili olan kısmıyla ilgilenmiştir. Pozitivizmin bu kısmî algılanışı, Osmanlı elitlerinin diğer Batılı düşüncelerle olan ilişkilerine de genelleştirilebilir. Ne var ki, bütünlükten uzak ve naiflik derecesine varan bu kısmî algılamayı entelektüel yetersizlik ile açıklamak basit ve eksik bir analiz olur. Söz konusu durum daha ziyade Osmanlı seçkinlerinin yabancı düşünce sistemleri içinden kendi fikir

⁹ Beşir Fuad’ın bütün kitap ve yazılarının bibliyografik künyeleri için bkz. M. Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad*, İstanbul: Dergah Yayınları, ts., s. 223-229.

dünyalarına uygun olan kısımları seçip alma kaygısı ile ilgilidir. Bu kaygı; seçilen öğelerin, sahip olunan değerler bütünü ile tezat teşkil etmemesi veya en azından yerli kültüre uyarlanabilecek nitelikte olmasını öngörür. Osmanlı elitlerinin Batılı düşünce sistemleri ile girdikleri ilişkide belirli bazı unsurları seçmeleri –ve çoğu zaman bunları yeni bir yorumlamaya tâbi tutmaları – İmparatorluğun içinde bulunduğu özel koşullarla da yakından irtibatlıdır. Bu seçme sürecini tetikleyen ve yönlendiren şey ise genellikle Osmanlı toplumu ve devletin içinde bulunduğu hayatî sorunlardır. Osmanlı devlet adamı ve elitlerinin Batı kaynaklı düşünce sistemleri ve kurumlara meyletmelerinin nedeni de esas itibarıyla, giderek tehditkâr bir duruş sergileyen Batı karşısında çökmekte olan bir imparatorluğu kurtarma gayreti gibi pratik nedenlerdir. Bu bağlamda, bilim-teknik ve anayasal rejim, Avrupa ile rekabet edebilmek, ona karşı direnebilmek ve İmparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek için Osmanlı elitlerinin en fazla hassasiyet gösterdiği konulardır. Söz konusu hassasiyet Jön Türk kuşağı ile en tepe noktasına ulaşır. Pozitivizmin, Türkiye'de etkisini daha yoğun olarak hissettirmesi de bu kuşak ile başlar.¹⁰

Jön Türkler'in pozitivistlere yönelişleri ve bu düşünce sistemini algılama biçimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemde içinde bulunduğu şartlarla yakından ilgilidir. Yukarıda sözü edilen nedenlerden dolayı pozitivism İmparatorluğu kurtarma gayreti içindeki bu kuşak tarafından bir kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Pozitivizmin Türkiye'de algılanma biçimine etki eden bir diğer faktör ise bu düşünce sistemi ve bu düşünce sisteminin temsilcileri ile ilk olarak temasa geçen bireylerin kim oldukları ile ilgilidir. Zira etkileşime geçenler; esasında medeniyetler ve ideolojiler değil, farklı sosyal ve kültürel formasyonlara sahip bireylerdir. Dolayısıyla medeniyetlerin, kültürlerin ve ideolojilerin karşılaşması, birbirlerine nüfuz etmeleri bir dizi karşılıklı etkileşim ağlarının etkisindedir.

Pozitivizmin Türkiye'ye ithali ve etkisi noktasında en önemli kişilik Ahmed Rıza Bey (1859-1930)'dir. Önemi, Paris'te bulunduğu yirmi yıla yakın süre zarfında (1889-1908) pozitivist çevreler ile yoğun bir ilişki içerisinde bulunmasından ve bu esnada Jön Türk hareketinde oynadığı önemli rolden kaynaklanmaktadır. İnsanlık dinine “iman” eden Ahmed Rıza'nın, II. Abdülhamid dönemindeki en önemli muhalif unsur olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başında olduğunu, 1908 sonrasında ise Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan reisliği yaptığını da hatırlarsak, Ahmed Rıza'nın pozitivismin ithali sürecindeki önemi daha net bir şekilde anlaşılır.

10 Jön Türk siyasal kültürü ve pozitivism üzerine bkz. Enes Kabakçı, “Sauver l'Empire. Modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)”, Doktora Tezi, Paris: Paris I – Sorbonne Üniversitesi, 2006.

Nesiller boyu devlet hizmetinde bulunmuş bir aileden gelen Ahmed Rıza'nın¹¹ babası Ali Rıza Bey; Viyana ve Berlin büyükelçiliklerinde çeşitli görevlerde bulunmuş, Saray'da Teşrifat Nâzırlığı yaptıktan sonra 1877'de Meclis-i Âyân azası olmuştur.¹² Ali Rıza Bey'in babası Ziraat ve Darphane nazırlığı yapmış, dedesi Kemankeş Efendi ise III. Selim'in Sır Kâtibi olmuştur.

Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ni bitirdikten sonra Paris'e ziraat tahsili yapmak üzere giden Ahmed Rıza 1887'de Türkiye'ye döner. Pozitivist düşünceyle ilk tanışması İstanbul'da eline geçen Doktor Robinet'nin pozitivizm üzerine yazdığı bir eser¹³ vasıtasıyla olmuştur. Doktor Robinet'nin ölümü münasebetiyle *Mechveret*'te yazdığı bir yazıda, Ahmed Rıza söz konusu eser hakkında şöyle yazar:

Bu kitapta, özel ve siyasi hayatımda bana rehberlik edecek olan o mükemmel düşünce sistemini keşfettim. Yine bu küçük kitap sayesinde, yüce gönüllü birçok düşünürle tanıştım. Bugün sürdürdüğüm mücadelede, bu düşünürler bana hem moral hem de entelektüel destek sağlamaktadırlar.¹⁴

Aynı yazıda Ahmed Rıza, Robinet'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunduğu için "Türkiye'nin yılmaz bir dostu" olarak nitelendirir. Robinet'nin sömürgecilğe karşı olması ve özellikle Tunus'un işgaline o dönem karşı çıkan az sayıdaki Fransız entelektüel arasında yer alması Ahmed Rıza'yı etkiler.¹⁵

1889'da tekrar Paris'e dönen Ahmed Rıza'nın pozitivist düşünceyle olan ilişkisinde en belirleyici gelişme ise Pierre Laffitte ile tanışması olmuştur. Laffitte'in entelektüel birikimi ve fikirlerinin yanı sıra kişiliği de Ahmed Rıza üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti reisi ile pozitivistlerin önderi arasındaki ilişki Ahmed Rıza'nın, üstadı Pierre Laffitte'in elini öpecek kadar duygusal bir boyuta sahiptir.¹⁶

11 Osman Hâmî tarafından hazırlanan "Ahmed Rıza Bey'in Kısa Biyografisi" için bkz. Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı*, çev. Ziyad Ebüzziya, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982, s. 14-16. Ayrıca bkz. Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rızâ", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II.

12 Ziyad Ebüzziya Ali Rıza Bey'in ayrıca *Şura-ı Devlet* üyeliği yaptığını da yazar. Bkz. A.g.m., s. 124.

13 Jean-François Robinet, *La philosophie positive. Auguste Comte et M. Pierre Laffitte*, Paris: Germer Baillière, 1881.

14 A[hmed] R[ıza], "Le Docteur Robinet", *Mechveret*, 15 Kasım 1899, sy. 86. Ahmed Rıza, "Auguste Comte'un dehasını", Doktor Robinet'nin adı geçen eseri sayesinde keşfetmiş olduğunu pozitivistlerin yayın organlarında daha önceki yıllarda da yazmıştır. Bkz. *Revue occidentale*, 1891, 14. sene, sy. 6, s. 389.

15 A[hmed] R[ıza], "Le Docteur Robinet", a.g.m. Doktor Robinet'nin Tunus'un işgaline karşı tavrı için bkz. Dr Robinet, *La politique positive et la question tunisienne*, Paris, E. Dentu, 1881. Kolonyalizm karşıtlığı Auguste Comte'un eserlerinde de göze çarpar. Comte'a göre kolonyalizm, modern zamanlarda Batı tarafından gerici ve anormal bir durum olarak sürdürülen "modern kölelik" ve "siyasi bir canavarlıktır", *Cours de philosophie positive*, c. IV, Paris, Bachelier, 1839, s. 575.

16 *Revue occidentale*, 1891, 14. sene, sy. 3, s. 375.

Laffitte'in düşünceleri arasında Ahmed Rıza'yı en fazla etkileyen boyut İslam ve Doğu hakkındaki değerlendirmeler olmuştur. Laffitte birçok yazısında, pozitivizmin İslam dini ve medeniyetine nasıl baktığını sistematik bir şekilde ortaya koyar. Pozitivistlerin İslam'a olan ilgi ve sempatisi Laffitte'in liderliğinde bir kat daha artar. Tıpkı Comte gibi Laffitte de İslam'ın en gelişmiş din olduğunu, bu münasebetle Müslümanların pozitivizme geçişlerinin daha kolay olacağını düşünür. Laffitte Müslümanların, İnsanlığa yaptıkları katkılar nedeniyle ileri bir medeniyeti temsil ettiklerini yazar ve İslam konusunda Batı'daki olumsuz değerlendirmelerin genel olarak ırkçı bir temele dayandığını belirtir. "Metafizik doktrinlerden" beslenen bu yaklaşımların amacının "tüm insanlığın kardeş olduğu gerçeğini inkâr ederek belli ırkların üstünlüğünü savunmak, çoğunluğun azınlık tarafından imha edilmesine meşruiyet sağlamak" olduğunu ve bu tavrın "kör ve sınırsız bir sanayileşme ve kutsanan bir medeniyet" düşüncesinden kaynaklandığını yazar.¹⁷

Ahmed Rıza 1890'ların başından itibaren pozitivist faaliyetlerine hız verir ve *Société positiviste* [Pozitivist Cemiyet]'in en faal üyelerinden biri olur. 1905'ten itibaren ise pozitivizmin uluslararası planda yayılması için kurulmuş *Comité positif occidental* [Müsbet Batı Kurulu]'de "Müslüman toplumların temsilcisi" olarak yer alır.¹⁸

Ahmed Rıza, Paris'te sürgünde geçirdiği yıllar boyunca bir yandan pozitivizmin İslam dünyasında yayılmasını için faaliyetlerde bulunurken öte yandan da İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında ve bu örgütün lideri olarak Abdülhamid rejimine karşı mücadele eder. Bu amaçla pozitivist yayın organı *Revue occidentale*'de yayımlar yapar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *Mechveret*'i çıkarır.

Revue occidentale'de, Batı'daki İslam aleyhtarlığına karşı reddiyeler kaleme alır. Bu yazıların en önemlisi "Tolérance musulmane" başlıklı uzun makalesidir.¹⁹

Ahmed Rıza pozitivist düşüncüyü bütünlüğü içerisinde yani felsefi, siyasi ve dinî boyutlarıyla kavrayıp içselleştiren Osmanlıların başında gelir. Pozitivizm, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisinin özel hayatını olduğu gibi siyasi mücadele yöntemini de belirler. Bununla birlikte Ahmed Rıza'nın, hayatının merkezine aldığı pozitivist felsefeye düşünsel bir katkıda bulunduğunu söylemek

17 Pierre Laffitte, "Considérations sur la question islamique et sur la politique de la France à cet égard", *Revue occidentale*, 1881, 4. sene, sy. 5, s. 273.

18 Bu oluşumun projesi Auguste Comte tarafından yapılmış ancak 1903'te pozitivistlerin o dönemki lideri Charles Jeannelle tarafından hayata geçirebilmiştir. *Comité positif occidental*'in kuruluşu hakkında bkz. Charles Jeannelle, "Exposé des motifs", *Revue occidentale*, 1903, c. XXVIII, s. 704-711.

19 Ahmed Rıza, "Tolérance musulmane", *La Revue occidentale*, c. XIX, 1896. Bu makalenin genişletilmiş yeniden basımı için bkz. *Tolérance musulmane*, Paris: Clamaron-Graff, 1897.

mümkün değildir. 1895-1908 yılları arasında aralıksız olarak Fransızca yayınladığı *Mechveret* gazetesinde pozitivistlere açık referanslar yer alır.²⁰ Bunun yanı sıra, pozitivistlerin yayın organlarında içeriden biri, yani bir pozitivist olarak yazılar kaleme alır. Bu yazılar genellikle Doğu, İslam-Osmanlı tarihi ve medeniyeti, Jön Türk hareketi gibi konular üzerinedir.²¹ Ahmed Rıza bu yazıları ile pozitivist düşünceye teorik bir katkı sağlamaz, daha ziyade ele aldığı konuları pozitivist bir bakış açısıyla sunar. Yazılarında, hem pozitivist kavramlarını, hem de İslamî kavramları yeniden yorumlama gayreti dikkat çeker. Ahmed Rıza bir taraftan pozitivist kavramlarını Osmanlı-İslam kültürü ışığında yeniden yorumlar ve Osmanlı toplumunun değer yargılarına uyumlu hale getirerek temellük etmeye çalışırken, diğer taraftan da İslam geleneğini pozitivist bir bakışla yeniden okur. Ahmed Rıza pozitivistliği, yeniden yorumlamak ve kültürel ve toplumsal değerlere uyarlamak kaydıyla Osmanlı İmparatorluğu için bir kurtuluş reçetesi olarak görür. Son tahlilde, Ahmed Rıza'nın pozitivist düşüncüyü daha çok sosyal ve siyasal kaygılar ışığında okuduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

II. Meşrutiyet Döneminde Pozitivism

Bununla birlikte, XX. yüzyılın hemen başında Osmanlı İmparatorluğu'nda Comte'un düşüncesinin felsefi boyutuyla ilgilenen ve bunun içtimai ilimler sahasındaki yansımalarını kavramaya çalışan bir düşünür zümresi de mevcuttur. Bunlar, "içtimai reform" fikri etrafında toplanmakta ve düşünsel berraklığa ulaşabilmek için siyasetten ve eylemden uzak durmak gerekliliğini savunmaktadırlar. Bu düşünürlerden bir kısmı sonradan aktif siyasete girmekten kendilerini alıkoyamadılarsa da başlangıçta salt düşünsel faaliyetlerde bu-

20 *Meşveret* gazetesi ve Fransızca eki *Mechveret*, 1 Aralık 1895'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak Paris'te yayınlanmaya başlar. Ancak Türkçe yayımlanan *Meşveret*, Abdülhamid'in talebiyle Fransız makamlarınca 11 Nisan 1896'da yasaklanır. Fransızca *Mechveret* ise Ağustos 1908'e kadar yayınlanmaya devam eder. Fransızca *Mechveret*'te; gazetenin başlığının hemen altında "Nizam ve Terakki" (*Ordre et Progrès*) ifadesi yer alır ve gazetenin tarihi de Comte'un icat ettiği pozitivist takvime göre atılır. Ayrıca Ahmed Rıza yazılarında pozitivistlik ve pozitivist düşünürlerle atıflarda bulunur.

21 Pozitivist yayın organlarından *Revue occidentale*'de yayınlanan yazıların başlıcaları şunlardır: "L'islamisme", 1891, 14. sene, sy. 1; "Un ami de l'islamisme", 1891, 14. sene, sy. 2; "Discours de M. Ahmed Rıza Bey lors de la Célébration du 34e anniversaire de la mort d'Auguste Comte", 1891, 14. sene, sy. 6; "Le calife et ses devoirs", 1896, 19. sene, sy. 4; "Tolérance musulmane", 1896, 19. sene; "Le discours d'Ahmed Rıza au centenaire d'Auguste Comte", 1898, 21. sene, sy. 2; "L'inaction des Jeunes-Turcs", 1903, 26. sene, sy. 1; "Question de Macédoine", 1904, 27. sene, sy. 4. Diğer bir pozitivist yayın organı olan *La Revue positiviste internationale*'de yayınlanan yazıları ise şunlardır: "Discours de M. Ahmed-Rıza sur la tombe de Pierre Laffitte", 1 Ekim 1906; "La crise de l'Orient. Ses causes, ses remèdes", 15 Kasım 1906, sy. 4; "La crise de l'Orient", Ocak 1907, 2. sene, sy. 1; "La crise de l'Orient", 1 Nisan 1907, 2. sene, sy. 3; "La crise de l'Orient", 15 Kasım 1907, 2. sene, sy. 8.

lunmayı amaçlıyorlardı. Bu hareket *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nı doğurmuştur.²²

Derginin kurucuları Ahmed Şuayb, Mehmed Cavid ve Rıza Tevfik programlarını şöyle açıklar:

Memleketimizin ciddi bir ihtiyacına tekabül ettiğini zannettiğimiz bu mecmuayı –beş aydan beri marûz olduğumuz büyük bir gazete ve mecmua hücûmuna rağmen– tesis ediyoruz. Bizim için eski, pek eski bir emelin sahne-i hakikatde tecellîsinden ibaret olan bu mecmuayı milletin terbiye-i iktisâdiyye ve ictimâiyyesine ciddi sûrette hizmet edebilecek bir mertebeye is'ad eylemeğe (*yükseltmeye*) bütün kuvvetimizle çalışacağız. Bu mesaimiz yalnız kendi mecmuamız olduğu için buna karşı hissetmekliğimiz pek tabii olan bu merbûtiyyetden (*bağlıktan*) dolayı değil, Osmanlı milletinin bugün mesa'il-i iktisadiyye ve ictimâiyyeye herşeyden ziyâde alâkadar olmak mecbûriyyet-ı kat'iyyesinde bulunmasından nâşi (*dolayı*) olacaktır. Mine'l-kadîm (*eskiden beri*) aldığımız çürük terbiye ve iltizam eden otuz üç senelik seyyiât-ı idareye bizi gerek kendimizin, gerek etrafımızı muhit olan küçük büyük hükümetlerin hayât-ı iktisadî ve ictimâiyyelerinde zuhur iden inkılâbât-ı mühimmeye kesb-i vukuf eylemekden şiddetle men ve mahrûm etmiştir. (...)

August Comte'un 'Hikmet-i İctimâiyye' ve Le Play'in 'İlm-i Cemiyet'e dair açtıkları mesâlik (*yollar*) son zamanlarda o derece tekemmül etdi, o kadar şâyân-ı hayret bir faaliyyet göstermeğe başladı ki, şimdi hemen her mevzû, her meseleye tedrisât-ı müşfikâne ile müdâhale eylemektedir. Bugün felsefe, tarih, hukuk, ahlâk, terbiye, sanât hakkındaki malûmat-ı beşeriyye kâmilten değiştirilerek büsbütün başka bir âfâk ve s'ây-i tefekkürât (*düşünsel gayret*) küşâd edilmiştir (*açılmıştır*). Bu tebeddülâtı (*değişiklikleri*) yapan, sâmiâ-i beşere ulvî hakikatler telkin iden ilimdir.²³

Ulum-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası; daha ilk sayılarından itibaren pozitivist düşünce ile ilgili yazılara yer verir. Derginin ikinci sayısında, Salih Zeki tarafından yazılan makale bunlardan biridir.²⁴ Paris'te mühendislik eğitimi gördükten sonra İstanbul'a dönen Salih Zeki (1864-1921), Osmanlı İmparatorluğu'nda müsbet ilimlerin yayılmasını ve pozitivist felsefenin tanıtılması için çalışan en önemli yazarlardan biridir; özellikle orta öğretim için hazırladığı matematik ve fizik kitapları ve dönemin dergilerinde yayınladığı yazılarla tanınır.²⁵ Auguste Comte'un hayatı ve felsefesi üzerine kaleme aldığı yazısında, ge-

22 *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası* için bkz. Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası*, Ankara: Liberte, 2001.

23 "Mukaddime ve Program", *Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmûası*, 1324, c. 1, sy. 1, s. 1-10.

24 Salih Zeki bu yazıyı Halide Salih ile birlikte hazırlamıştır. Auguste Comte'un hayatı Halide Salih, felsefesi ise Salih Zeki tarafından kaleme alınmıştır: "Auguste Comte. Felsefe-i Müsbet", *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası*, 1324, c. 1, sy. 2, s. 163-197.

25 Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

nel olarak pozitivist felsefeyi tanıtır, “üç hal” kanunundan bahseder²⁶ ve Comte’un bilim tasnifini inceler.

Salih Zeki’nin yayınlanan diğer makalelerinde de pozitivistin etkisi hissedilir. *Âşiyân* mecmuasında “İhtimaliyat – İktisadiyat” başlığıyla yayınlanan önemli bir makalesinde Salih Zeki, bilim ve bilginin kaynakları konusundaki görüşlerini ortaya koyar. Salih Zeki’ye göre “müktesebât-i beşeriyenin birinci derecesi ‘zan’ ile hasıl olur, bu da alelâde ‘fikir’ dediğimiz mâlumatı tevhid eder; ikinci derecesi ‘cezm’ ile husûl bulur, o da mantıkda ‘itikâd’ tâbir olunan cümle-i malûmâtı vücûda getirir; elhâsıl üçüncü derecesi ‘yakîn’ vücûda gelir ki işte asıl ‘ilim’ denilen mâlumat da bundan ibarettir.”²⁷ Salih Zeki’nin bu tasnifi esas itibarıyla Comte’un insanlık tarihinin üç safhasına tekabül eder.

Pozitivizmin Türkiye’deki tesiri incelenirken, İngiliz pozitivistlerin rolü de gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Bu etkinin en açık bir şekilde görüldüğü yazar Rıza Tevfik (1868-1949)’tir. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nin ardından Mülkiye’ye giren Rıza Tevfik, buradan mezun olamaz fakat daha sonra girdiği Tıbbiye’yi bitirir. 1907’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne katılır, bir yıl sonra Edirne’den mebus seçilir. Bir yandan felsefe ile ilgilenirken diğer yandan üstadım dediği Spencer’a ait “Sağlam kafa sağlam vücûta bulunur” prensibi çerçevesinde Selim Sırrı ile jimnastik ve akrobasi hocalığı yapar.²⁸

Rıza Tevfik, İttihatçılar ile anlaşamaz ve 1912’de Hürriyet ve İtilaf Partisi’ne katılır. Bu arada Darülfünun’da felsefe müderrisi olur, felsefenin eğitim sistemi içindeki öneminin artması için çalışır. Rehber-i İttihad-ı Osmânî özel lisesinde Türkiye’de ilk defa felsefe dersleri verir. 1918’de Maarif nazırı, 1919’da Şuray Devlet reisi olur.²⁹

Ulum-i İktisâdiyye ve İçtimâiyye Mecmûası’nın kurucularından olan Rıza Tevfik’in pozitivist düşünce ile olan ilişkisi, John Stuart Mill ve Herbert Spencer okumaları ile sınırlıdır. Bu dergide yayınladığı “Hürriyet. İngiliz Hakim-i Meşhûru John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor” başlıklı makalesinde Mill’in,

26 Comte’un tarih ve toplumsal değişim anlayışına göre insanlığın geçirdiği/geçireceği üç safhayı Salih Zeki Osmanlıca, “hâl-i mevzû” (*état fictif*), “hâl-i mücerred” (*état abstrait*), “hâl-i müsbet” (*état positif*) olarak ifade eder. Bkz. A.g.m., s. 186-187.

27 Salih Zeki, “İhtimaliyat – İktisadiyat”, *Âşiyân*, 1324, c. 1, sy. 13, s. 412-416.

28 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979, s. 251.

29 Rıza Tevfik’in hayatı ve eserleri için bkz. Feridun Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik. Hayatı – Felsefesi – Şiirleri*, İstanbul: Remzi, 1943; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Rıza Tevfik. Şiirler – Makaleler – Hatıralar*, İstanbul, 1950; Mustafa Ragıp Esatlı, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul: Sinan Matbaası, 1950; Refi Cevat Ulunay, *Rıza Tevfik. Şiirleri ve Mektupları*, Semih Lütfi Kitabevi, ts.; Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik. Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Şiirleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

On Liberty (1859)³⁰ adlı eserini tanıtır ve özetler. Yine aynı dergide, üstadı olarak kabul ettiği Spencer'in felsefesini ve hükümet hakkındaki görüşlerini tanıttığı makaleler kaleme alır.³¹

Rıza Tevfik, *Ulum-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası*'nda daha çok felsefe yazılarıyla ön plana çıkarken, derginin bir diğer kurucusu Ahmed Şuayb, (1876-1910) tarih ve "içtimai ilimler"e dair yazılar kaleme alır.³² Mekteb-i Hukuk'tan mezun olduktan sonra aynı okulda idare ve devletler hukuku dersleri veren Ahmed Şuayb, II. Meşrutiyet döneminde pozitivizmin tanıtılması için çaba gösteren Osmanlı düşünürlerinin başında gelir.³³ Bütün felsefi problemlerin toplumsal sorunlardan kaynaklandığını ve bu nedenle de "ilm-i cemiyet" in bütün ilimlerin başı ve özeti olduğunu savunan Ahmed Şuayb, yazılarında pozitivizmin tarih ve toplumsal değişim anlayışı savunur.³⁴

Ahmed Şuayb'ın yazılarını yayınladığı dönemin ikinci önemli dergisi *Servet-i Fünun*'dur. Burada seri halde tefrika ettiği yazılar daha sonra *Hayat ve Kitaplar* adıyla kitaplaştırılmıştır.³⁵ Kitapta sırasıyla; Hyppolite Taine, Gabriel

30 Mill'in bu eseri daha sonra Hüseyin Cahid Yalçın tarafından tercüme edilmiştir: *Hürriyet*, İstanbul: Akşam Matbaası, 1927. Comte'un talebelerinden felsefeci ve tarihçi Hippolyte Taine'i üstat kabul eden Hüseyin Cahid (1874-1957)'in pozitivizmin Türkiye'ye girişine en önemli katkısı Durkheim'in *Les formes élémentaires de la vie religieuse* adlı eserini Türkçe'ye kazandırmasıdır: *Din Hayatının İbtidai Şekilleri*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1924.

31 Rıza Tevfik'in *Ulum-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmûası*'nda yayınladığı makalelerin önemlileri şunlardır: "Tasnif-i Ulum", s. 364-388, c. I, sy. 3 ve c. I, sy. 4, s. 499-539; "Hürriyet - İngiliz Hakim-i Meşhûr John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor", c. II, sy. 5, s. 19-39 ve c. II, sy. 6, s. 190-237; "Hükümet Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", c. II, sy. 7, s. 354-368 ve c. III, sy. 10, s. 224-246; "Spencer'in Felsefesi", 2. sene, c. I, sy. 2/14, s. 233-245; "Hükümet Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", 2. sene, c. II, sy. 5/17, s. 672-690 ve 2. sene, c. II, sy. 6-9/18-21, s. 742-757.

32 Bu yazılardan en önemlileri "Devlet ve Cemiyet" (c. I, sy. 1); "Fransa İhtilâl-i Kebîri" (derginin ilk sayısında başlayan bu yazı dizisi iki sene boyunca 19 bölüm halinde yayınlanır) ve "Avamil-i İctimâiyye" (ilk bölümü derginin 2. cildinin 5. sayısında yayınlanır, sonraki iki sayıda devam eder) başlıklı makalelerdir.

33 Ahmed Şuayb üzerine bkz. Abdullah Uçman, "Ahmed Şuayb", *DİA*, İstanbul, 1989, c. II, s. 138; Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1985, c. II, s. 359-361 ve 367; Yıldız Akpolat Davud, "*Ulum-u İktisadiyye ve İctimâiyye Muecmuası*"nda Ahmed Şuayb'ın Sosyolojik Görüşü", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1994.

34 Ahmed Şuayb'ın, devlet yönetimi ve kanun koyma bağlamında "ilm-i cemiyet"/sosyolojinin önemini vurguladığı ve pozitivist tarih ve sosyal değişim teorisini savunduğu yazılara örnek olarak bkz. "Devlet ve Cemiyet", *Ulum-u İktisadiyye ve İctimâiyye Muecmuası*, c. I, sy. 1, s. 54-71. Ahmed Şuayb bu yazısında pozitivizmle ilgili görüşlerini kuramsal bir çerçevede sunar. "Hürriyet-i Mezhebiye" (c. I, sy. 2), "Fransa İhtilâl-i Kebîri", "Viyana Mu'temeri" (c. I, sy. 8) gibi yazılarda ise sosyolojik yaklaşımını Osmanlı toplumunun sorunlarına tatbik eder.

35 *Hayat ve Kitaplar* ilk olarak 1317 (1899)'de, Edebiyat-ı Cedide Kütübhanesi yayınları arasında yayınlanmıştır. Kitabın ikinci baskısı ise 1329'da Matbaa-i Hukûkiyye'de yapılmıştır. Ahmed Şuayb'ın bu kitabı, Erdoğan Erbay tarafından latin harfleriyle yeniden yayınlanmıştır.

Monod, Ernest Lavisse ve Büyük Frederic, Gustave Flaubert, Niebuhr, Ranke ve Mommsen üzerine kaleme alınmış makaleler yer almaktadır.

Ahmed Şuayb, Comte'un "Decartes'tan sonra Fransa'nın en büyük mütefekkeri"³⁶ olduğunu ifade etse de asıl üstadının Taine olduğunu belirtir. Comte'un öğrencilerinden olan Taine; XIX. yüzyılda Fransa'da yetişen en dikkat çekici filozof ve tarihçilerinden biri olmasının yanı sıra önemli bir edebiyat eleştirmenidir. Fransız İhtilali karşıtı görüşleri ve özellikle de altı ciltten oluşan *Origines de la France contemporaine* [*Çağdaş Fransa'nın Kökenleri*] adlı büyük eseriyle tanınır. Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*'da en fazla yeri üstadı Taine'e ayırır ve onun edebiyat eleştirmeni, tarihçi ve filozof kişiliğini, "Taine Münekkid", "Taine Müverrih" ve "Taine Filozof" şeklinde ayrı başlıklar altında inceler. Taine'in tarihçiliğine ayırdığı kısımda, düşünürün "tarihin üç âmilî" yani "muhit, ırk, ân" (*milieu, race, moment*) hakkındaki meşhur teorisinden bahseder ve dönemin diğer pozitivist tarihçilerinden referanslar vererek tarih araştırmalarının yöntem açısından tabii ilimlerden farkı olmadığını savunur.³⁷ Taine'in felsefi görüşleriyle ilgili kısımda ise Ahmed Şuayb, pozitivistimin temel ilkelerini ("tecrübenin, yani hâdisatın hâricinde hiç birşey sûret-i katıyyede bilinememez"³⁸) Comte ve Taine'in eserlerinden yola çıkarak ortaya koyduktan sonra pozitivist düşünürlerin (Mill, Spencer, Renan, Littré, vs.) insan, toplum ve tarih algısından bahseder. Ayrıca, Taine'in düşüncesinden yola çıkarak determinizmin ne olduğunu ("insanlar ef'âl ve icrâatlarının hiçbirinde müstakil değillerdir"³⁹) açıklar.

Comte-Durkheim Çizgisinin Gökalp Yorumu

Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşması ve müstakil bir disiplin olarak üniversitede yerini alması Ziya Gökalp (1879-1924) ile başlar. Gökalp, Durkheim'in Comte'tan devralıp sistematikleştirdiği, bir dizi kurala bağladığı poziti-

tir (Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2005). Ayrıca bkz. Sennur Karanlık, "*Hayat ve Kitaplar*: Ahmet Şuayb", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992.

36 Ahmet Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, Erdoğan Erbay (haz.), Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2005, s. 115.

37 Taine'e göre tarih, tabiat bilimlerinin kullandığı yöntemlere incelenmelidir. Bu anlamda, biyoloji veya tıp ile tarih ilmi arasında yöntem açısından hiç bir fark olamaz, her iki alanda da esas olan deneysel metottur. Bu düşünceyle Taine, Claude Bernard'ın 1866'da yayınladığı *L'Introduction à l'étude de la médecine expérimentale* (*Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş*, çev. Galip Ata, Ankara: Maarif Vekâleti, 1934) ile eşzamanlı olarak *L'Introduction à l'étude de l'Histoire expérimentale* (*Tarihte Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş*) adlı eseri kaleme alır.

38 Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, s. 116.

39 A.g.e., s. 147.

vist sosyolojiyi⁴⁰ Türkiye'ye taşımakla kalmaz, aynı zamanda XX. yüzyılın başında Türkiye'nin öznel koşullarına uyarlar ve tatbik eder. Türkiye'de Comte-Durkheim sosyoloji okulunun 1940'lara kadar egemen akım olarak varlığını sürdürmesinin nedeni Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu çalışmalarıdır. Özellikle Marksizm'e mesafeli durmayı tercih eden kesimler, o yıllarda Ziya Gökalp'in temsil ettiği Durkheim sosyolojisini benimsemişlerdir.⁴¹

1909'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyeliğine seçildikten sonra bölge temsilcisi olarak Selanik'e giden Gökalp bu şehirde, başında Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in bulunduğu Genç Kalemler" grubuna katılır. Osmanlı milliyetçiliğinden Türk milliyetçiliğine geçişi ve pozitivizme yönelişi de aynı yıllara denk gelir. *Genç Kalemler* dergisinde yazdığı yazılarda özellikle pozitivizmin bilim anlayışı ve metafizik evreden pozitif evreye geçiş konusu üzerinde durur:

Bir zamanlar felsefe, ilimlerin anası hükmünde idi. Bu ana felsefe karihasından ilimler doğurur, marifetler icat ederdi. Vakta ki tarassut ve tecrübeden doğan müspet ilimler teessüse başladı, felsefe analık vazifesinden vazgeçti, ilimlerin zabıtası sıfatını iktisap etti. (...) İlim (...) istiklal sevdasına düştü! Felsefenin vesayetinden çıkarak kendi başına yaşamaya başladı.⁴²

Bu arada, Selanik İttihat ve Terakki İdadisi'nde sosyoloji dersleri vermeye başlar. 1912'de Ergani sancağından mebus seçilir. 1914 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin talebi üzerine Darülfünun'da sosyoloji kürsüsünü kurar. Burada verdiği "İlm-i İçtima" derslerini taşbaskı olarak yayınlar. 1915'te ise yine Darülfünun bünyesinde İçtimaiyat Darülmesaii (İçtimaiyat Enstitüsü)'ni kurar.

Sosyolojik yöntem ve inceleme usulü bakımından Gökalp'in esin kaynağı Durkheim'dir. Fransız sosyoloji okulunun kurucusu, metodolojik olarak pozitivist geleneğe bağlıdır ancak bu geleneği idealist bir epistemolojiyle birleştirmiştir. Böylece ortaya koyduğu idealist pozitivizm ile Durkheim, sosyal ve siyasi konularda klasik Comteçu pozitivizmden ayrılır. Ortodoks pozitivizmin seçkin ve otoriter yapısından uzaklaşarak solidarist-korporatist bir yaklaşımla görece demokratik bir siyaset kuramı geliştirmiştir.⁴³

Durkheim'in eserleri ile 1910'dan sonra tanışma imkânı bulan Gökalp, daha önceleri Fransız sosyologlarından Gabriel de Tarde ve Gustave Le Bon'un

40 Emile Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, 1895. Türkçe çevirisi için bkz. *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1986.

41 Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Durkheim", 60. *Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp*, İstanbul, 1986.

42 Tefik Sedat [Ziya Gökalp], "Felsefe", *Genç Kalemler*, 1327, c. II, sy. 2.

43 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Füsün Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.), İstanbul: İletişim Yay., 1989, s. 50.

etkisi altındaydı. Ancak, toplumsal olguların sadece toplumsal nedenlerinin olabileceği varsayımından yola çıkan Durkheim sosyolojisi ile tanıştıktan sonra, toplumsal değişmeyi “taklit” (*imitation*) kuramı ile açıklayan, böylece bireyin ve psikolojinin önemine vurgu yapan⁴⁴ Tarde sosyolojisinden ve kitle psikolojisi kuramlarıyla tanınan⁴⁵ Le Bon sosyolojisinden uzaklaşmıştır.

Sosyolojinin Türkiye’deki gelişiminde, Durkheim sosyolojisinin yöntem ve inceleme usulü büyük rol oynamıştır. Gökalp, Durkheim’in sosyolojik yöntemini sadece ithal etmekle kalmamış aynı zamanda Durkheim sosyolojisinin genel prensiplerini Türkiye’deki temel toplumsal müesseselere tatbik etmiştir.⁴⁶ Gökalp, Durkheim’den kuşkusuz yoğun bir biçimde etkilenmiştir, hatta onun eserlerinden bazı pasajları *motamot* çevirerek kendi çalışmalarında kullanmıştır. Ancak verdiği eserler, salt kopya veya taklitten ibaret değildir. Ortaya koyduğu sosyoloji, Gökalp’in kendi ifadesiyle, “hem telif, hem tercümedir”. Sosyolojisinin kuramsal çerçevesini önemli ölçüde Durkheim’den esinlenerek çizmiştir, fakat inşa ettiği sentetik model daha geniş bir temele dayanır. Durkheim’dan esinlenerek meydana getirdiği sosyopolitik modelde, kültürel Türkçülük ve ahlakçı tasavvuf önemli yer tutar.

Gökalp’e göre sosyoloji, medeniyetleri ve kültürleri karşılaştırır, toplumların tabi oldukları kanunları bulmaya çalışır ve tespit edilen bu kanunların ışığında toplumlara yön verir. Gökalp’in Durkheim’den mülhem bu sosyoloji anlayışı, evrimci bir niteliğe sahiptir. Cemiyet, tarih boyunca dört esas merhalede geçer: Aşiret (ilkel veya göçebe toplum), kavim (akrabalığa dayanan toplum), ümmet (müşterek bir dine sahip toplum), millet (fertlerin birbirine kültürle bağlandığı toplum, diğer bir deyişle “kültürel ulus”, veya Gökalp’in ifadesiyle “harsî millet”).

Ziya Gökalp’in, 1331’de *Milli Tettebbular Mecmuası*’nda yayınladığı “Bir kavmin Tedkikinde Takip Edilecek Usul” ve “Eski Türkler’de İçtimaî Teşkilat ile Mantiki Tasnifler Arasında Tenazur” başlıklı iki makalede, Durkheim’in sosyolojik yönteminin tesirleri görülür. Bu makalelerin ilkinde Gökalp şöyle yazar:

Kavmin müstakil mahiyeti haiz içtimaî bir şe’niyet (gerçeklik) olduğu esas olarak kabul edildikten sonra, kavme ait bütün hadiselerin sebeplerini içtimaî âmiller arasında aramak zarûreti meydana çıkar. Filhakika, bir ilmin mevcut olabilmesi için onun mevzuu olmak üzere müstakil bir şe’niyyetin mevcut ol-

44 Gabriel de Tarde, *Les lois de l’imitation, étude sociologique*, Paris: F. Alcan, 1890.

45 Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, Paris: F. Alcan, 1895 [*Kitleler Psikolojisi*, çev. Selâhattin Demirkan, İstanbul: Bedir Yay., 1969].

46 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İçtimaiyat Dersleri*, c. I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1971, s. 144.

ması da kifayet etmez. Bu şen'iyetin 'muayyeniyet=déterminisme' umdesine tabiiyeti, yani 'Her hadisenin o şen'iyet dairesinde muayyen sebeplere malikiyeti' iktiza eder.⁴⁷

Sosyolojinin; felsefe, tarih ve psikolojiden bağımsız, otonom bir disiplin haline gelebilmesi için Durkheim'in ortaya koyduğu "bir toplumsal olgunun ancak başka bir toplumsal olguyla açıklanabileceği"⁴⁸ prensibini Gökalp yukarıdaki alıntıda aynen vazedir.

Durkheim'in etkisi *Milli Tetebbular Mecmuası*'nda yayınlanan "Eski Türkler'de İctimai Teşkilat ile Mantiki Tasnifler Arasında Tenâzur" başlıklı makalede de görülür. Gökalp bu makalede, Durkheim ve Mauss'un *Année sociologique*'te yayınladığı "Tasnifin İptidai Şekilleri"⁴⁹ başlıklı makalede kullandıkları inceleme usulü ve yöntemi esas alır. Gökalp; Durkheim ve Mauss'un Avustralya ve Kuzey Amerika yerlilerinden yola çıkarak yaptıkları analizleri, eski Türkler'e tatbik eder ve mantığın sosyal kökenlerini olduğunu savunur.⁵⁰

Gökalp'in en meşhur eserlerinden olan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*⁵¹ özellikle "kültür ve medeniyet" kavramsallaştırmasıyla bilinir. Gökalp'in, kültür ve medeniyet arasında yaptığı bu kavramsal ayırım yaygın bir kanaate göre Alman romantiklerinden mülhemdir. Oysa benzeri bir kavramsallaştırma Durkheim'de de görülür.⁵² Buna göre kültür, bir halkın ruhunun, sahip olduğu milli dehanın ifadesidir; medeniyet ise ekonomik ve teknik gelişme başta olmak üzere maddi ilerlemeyi ifade eder. Bu ayrıma göre kültür daha çok belirli bir topluma/ulusa özgü bir duruma gönderme yaparken, medeniyet insanlığın kat ettiği ortak ilerlemeyi ifade eder.

Kültür ile medeniyet arasında yapılan bu ayırım Gökalp'in öngördüğü bir tür "muhafazakâr modernleşme" projesinin de teorik alt yapısının hazırlar. Nitekim bunu, 1918'de yayınladığı adı geçen eserinde şu kelimeler ile ifade eder:

47 Ziya Gökalp, "Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul", *Milli Tetebbular Mecmuası*, Mayıs-Haziran, 1331, s. 193-205. Bu makale için ayrıca bkz. Ziya Gökalp, *Makaleler III*, M. Orhan Durusoy (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s. 7.

48 Emile Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, İstanbul: Sosyal Yayınları, s. 208.

49 Emile Durkheim ve Marcel Mauss, "De quelques formes primitives de classification", *Année sociologique*, 1903, c. VI.

50 Durkheim ve Mauss, mantığın sosyal bir kurgu olduğu, bilimsel mantığın da tarihi bir mahsul ve sosyal bir müessese olduğu fikrini savunurlar.

51 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Yeni Mecmua, 1918; "Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi" başlıklı kısım için bkz. s. 19-26. Gökalp'in bu makalesi ilk olarak *Türk Yurdu* dergisinde (30 Mayıs 1329, 2. sene, c. III, sy. 17, s. 565-570) "Cemaat ve Cemiyet" başlığıyla yayımlanmıştır. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 1976'da Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından yeniden basılmıştır.

52 Marcel Mauss ve Emile Durkheim, "Note sur la notion de civilisation", *Année sociologique*, 1913, c. XII, s. 46-50.

“Biz Türkler, asrî medeniyetin akıl ve ilmiyle mücehhez olduğumuz halde bir ‘Türk-İslam’ harsı ibdâ’ etmeğe çalışmalıyız.”⁵³

Gökalp’in din konusundaki görüşleri de Comte-Durkheim çizgisiyle paralellik arz eder. Dinin teolojik boyutuyla değil toplumsal işlevi ile ilgilenir ve Ahmed Rıza gibi o da İslam’ın “aklılığı”ne işaret eder. Gökalp’e göre İslam, toplumsal koşullara bağlı olarak değişip gelişebilen bir dindir ve bu anlamda tarihsel bir olgudur. İslam’ın, toplumu oluşturan bireyler arasında bir bağ kurma ve dayanışma yaratma kapasitesi yüksektir ve uluslaşma sürecinde bundan istifade edilmelidir.

Pozitivizm, Gökalp’in bilim anlayışını şekillendirdiği gibi toplumu algılama biçimi ve siyasete bakışını da belirler. Gökalp’e göre sosyoloji bir disiplin olarak sadece toplumun bilimi değil aynı zamanda toplum için bir bilimdir. Ona göre, sağlıklı bir toplum yaratmak için sosyolojinin bulgularından istifade edilmelidir. Comte, “hakların vazifeler ile ikame edilmesi” gerektiğini savunurken,⁵⁴ Türkiye’de ulus-devlet yaratma sürecinin önemli ideologlarından Gökalp de aynı düşünce tarzını “Sakin ‘hakkım var’ deme, Hak yok, vazife vardır!”⁵⁵ şeklinde ifade eder. Pozitivizmin insan, toplum ve siyaset algısı böylece Gökalp kanalıyla Cumhuriyet kadrolarına aktarılır.

Sonuç

Pozitivizmin Türkiye’ye girişinin mahiyeti, ithal koşulları ve bu coğrafyadaki etkisi Osmanlı-Türk modernleşmesinden bağımsız olarak incelenemez. Osmanlıların pozitivizme Beşir Fuad ile başlayan Ahmed Rıza ile doruk noktasına ulaşan ilgisi, felsefi-epistemolojik kaygılardan öte pratik politik nedenlere bağlıdır. Beşir Fuad, pozitivizmin “terakki” (*progrès*) fikrini maddî ilerlemeye indirgeyerek kısmî olarak algılamıştır. Bu “bilim mistiği”nin pozitivist düşünce ile olan ilişkisi fen bilimleri ile sınırlıdır. Ahmed Rıza’nın pozitivizmle ilgisi ise siyasal kaygılarının gölgesinde kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başkanı, ortodoks Fransız pozitivistleriyle organik bir ilişki geliştirmiş ancak onun da pozitivizm algısı, Osmanlı İmparatorluğu’nun dertlerine deva olacak bir reçete olmaktan öteye geçememiştir. Devleti kurtarma refleksiyle hareket eden Ahmed Rıza, Doğu sorununun toplumsal boyutuyla ilgili kaleme aldığı yazılarda reçete olarak vulgarize bir pozitivism sunar. Ahmed Rıza, döneminin pozitivistleri arasında oldukça saygın bir yer edinmiştir; fakat pozitivist düşünceye

53 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 42.

54 Auguste Comte, *Système de politique positive*, Paris, 1853, c. III, s. xxxvi.

55 Ziya Gökalp, “Ahlak”, *Yeni Hayat*, İstanbul, 1918. Latin harfleri ile yeniden basımı için bkz. Ziya Gökalp, *Yeni Hayat – Doğru Yol*, Müjgân Cunbur (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 13.

düşünsel hiçbir katkısı olmamış, pozitivist hareket içindeki rolü “Müslüman halkları temsil etmek” diğer bir ifade ile Doğu masası sorumlusu olmakla sınırlı kalmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı fikir adamlarının pozitivist düşünceyle ilişkilerinin mahiyetinde kısmî bir değişiklik göze çarpar. Bu dönemde pozitivist epistemolojik boyutuyla meşgul olan ve pozitivist felsefeyi sosyal bilimlere tatbik etmeye çalışan yeni bir grup fikir adamı ortaya çıkar. Sosyal reform fikri etrafında birleşen söz konusu grup, bu dönemde sayıları hızla artan bir dizi dergi etrafında kümelenirler. Salt düşünsel faaliyette bulunma şiarıyla yola çıkan, fakat ilerleyen zamanda aktif siyasete atılan bu kişilerin çıkardığı dergilerden en önemlisi *Ulum-i İktisâdiyye ve İçtimâiyye Mecmûası*'dır.

Gerek Ahmed Rıza'nın, gerekse II. Meşrutiyet dönemi fikir adamlarının pozitivistlikle ilgili yazılarında dikkat çeken nokta, pozitivist düşüncenin yeniden yorumlanarak yerel şartlara uyumlu hale getirilme çabasıdır. Bu çaba Ahmed Rıza'nın yazılarında çok açık bir şekilde göze çarpar. Ahmed Rıza, bir yandan Osmanlı-İslam siyasal kültürünü pozitivist bir yaklaşımla yeniden okuyup “aklılaştırmeye” çalışırken diğer yandan da pozitivist düşünceyi yeniden yorumlayarak söz konusu kültüre adapte etmeye çalışır.

Benzeri bir gayret, Ziya Gökalp'in eserlerinde de dikkat çeker. Yerli bir sosyoloji ortaya koymayı hedefleyen Gökalp, Comte-Durkheim çizgisini olduğu gibi ithal etmek yerine bunu, Batılılaşma ve ulus-devlet inşa sürecinde derin bir değişim yaşayan Türkiye toplumuna uyarlamayı amaçlar. Son tahlilde, pozitivistimin Türkiye'ye girişi, fikrî ve kurumsal transferlerde genel kural olduğu üzere, salt bir kopyalama veya ithal değil, yeniden yorumlama ve adaptasyon sürecidir.

Bibliyografya

- Alkan, Mehmet Ö. (haz.), *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c. I)*, İstanbul: İletişim Yay., 2001.
- Arkoun, Mohammed, “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek: Kemalizm Olayı”, *Cogito*, Yaz 1994, sy. 1.
- Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1986.
- Berkes, Niyazi (der.), *Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp*, Londra: George Allen and Unwin, 1959.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyuş (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Beysanoğlu, Şevket, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1904*, İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği, 1956.

- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, *Ziya Gökalp Bibliyografyası*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1971.
- Bozarlan, Hamit, "Les courants de pensée dans l'Empire ottoman (1908-1918)", Doktora Tezi, Paris: EHESS, 1992.
- Bruhl, L. Lévey, *Auguste Comte Felsefesi ve Sosyolojisi*, çev. Z. F. Fındıkoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1970.
- Dieulafoy, "L'islamisme et la science", *Revue de la Philosophie positive*, Temmuz-Ağustos 1883, c. XXXI, sy. 1.
- Ergun, Doğan, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1983, c. VIII, s. 2160-2163.
- Erişçi, Lütfi, "Türkiye'de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası", *Sosyoloji Dergisi*, 1942, sy. 1, s. 158-169.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Türkiye'de Pozitivizmin Tarihçesi", *Ülkü*, Temmuz 1940, c. XV, sy. 89.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, İstanbul: Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Derneği, Fakülteler Matbaası, 1962.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Stuart Mill ve Türkiye'deki Tesirleri*, İstanbul: Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1963.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: Türkiye Muallimler Birliği, 1955.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Ziya Gökalp. Sa vie et sa Sociologie. Essai sur l'influence de la sociologie française en Turquie*, Nancy: Berger-Levrault, 1935.
- Georgeon, François, "Un positiviste en Orient au XIXe siècle: Charles Mismar, la Turquie et l'islam", *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation*, François Georgeon (haz.), İstanbul: Isis, 1995.
- Gökalp, Ziya, *Felsefe Dersleri*, Ali Utku ve Erdoğan Erbay (haz.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler I: Diyarbekir, Peyman, Volkan Gazetelerindeki Yazılar*, Şevket Beysanoğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler II*, Süleyman Hayri Bolay (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler III: Milli Tetebbular Mecmuasındaki Makaleler*, M. Orhan Durusoy (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler IV*, Ferit Ragıp Tuncor (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1977.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler V*, Rıza Kardaş (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VII*, Ferit Ragıp Tuncor (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VII: Küçük Mecmua'daki Yazılar*, M. Abdülhaluk Çay (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler VIII*, Ferit Ragıp Tuncor (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Gökalp, Ziya, *Makaleler IX: Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar*, Şevket Beysanoğlu (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1980.

- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, c. I, İstanbul: İletişim Yay., 1985.
- Heyd Uriel, *Ziya Gökalp. Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayınları, 1980.
- İlyasoğlu, Aynur, "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., 1983, c. VIII, s. 2164-2174.
- Kaynar, Erdal, "Ahmed Rıza. Histoire d'un jeune turc à Paris (1889-1908)", Yüksek Lisans Tezi, Paris: EHESS, 2005.
- Kocabaşoğlu Uygur (haz.), *Modernleşme ve Batıcılık*, c. III, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yay., 2004.
- Kongar, Emre, *Türk Toplum Bilimcileri*, 2 cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, 1988.
- Köker, Levent, *İki Farklı Siyaset. Bilgi Teorisi-Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm ve Eleştirel Teori*, İstanbul: Ayrıntı, 1990.
- Laffitte, Pierre, "Considérations sur la question islamique et sur la politique de la France à cet égard", *Revue occidentale*, 1881, 4. sene, sy. 5.
- Laffitte, Pierre, *Les grands types de l'Humanité. Appréciation systématique des principaux agents de l'évolution humaine*, 2. baskı, Paris: Société positiviste, 1932.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964.
- Renan, Ernest, "L'islamisme et la science", *Journal des Débats*, 30 Mart 1883.
- Rıza, Ahmed, *La faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Paris: Picart, 1922 [*Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı*, çev. Ziyad Ebüzziya, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982).
- Rıza, Ahmed, *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul: Arba Yay., 1988.
- Rıza, Ahmed, *Vazîfe ve Mesûliyyet*, 3 cilt, (*Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, Kahire, 1320; *Asker*, Kahire, 1323; *Kadın*, Paris, ts.).
- Şapolyo, Enver Benhan, *Ziya Gökalp İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yay., 1974.
- Tanyu, Hikmet, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981.
- Temo, İbrahim, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemati Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralarım*, İstanbul: Arba Yay., 1987.
- Tezcan, Mahmut, *Türk Sosyoloji Bibliyografyası, 1928-1968*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., 1969.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, İstanbul: Varlık Yay., 1964.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Ziya Gökalp Hakkında Bir bibliyografya Denemesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü, 1949.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Kanaat Yay., ts.

Introduction to Turkey of Positivism and Its Affects on Turkish Sociology

Enes Kabakcı

Abstract

This paper seeks to contribute to understanding the conditions in which positivist idea was introduced in Turkey and focusing particularly on the influence of positivism on the Turkish sociology. These importation conditions and influences are closely related to the Ottoman-Turkish modernization process. At the end of the nineteenth century, positivism was considered by the Ottoman elites as a remedy to save the Empire while it was seen during the construction of the nation state by Republican ideologues as a analysis tool and ideology to shaping society. During these two periods, Auguste Comte's thought has not been imported as such but reinterpreted to be adapted to local conditions.

Keywords : Westernization, Positivism, Auguste Comte, Pierre Laffitte, Ahmed Rıza, Ziya Gökalp.

Pozitivizmin Türkiye'ye Giriş ve Türk Sosyolojisine Etkisi

Enes Kabakcı

Özet

Bu makale, pozitivizmin Türkiye'ye girişini ve Türk sosyolojisine etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu giriş ve etkinin niteliği, Osmanlı-Türk modernleşmesinin özellikleriyle yakından ilgilidir. Pozitivizm, XIX. yüzyıl sonlarında, bir kısım Osmanlı seçkini tarafından İmparatorluğu kurtarmak için bir reçete olarak değerlendirilirken, Cumhuriyet ideologları tarafından da ulus-devletin inşası sürecinde, sosyo-politik bir analiz aracı ve topluma şekil verecek bir ideoloji olarak görülmüştür. Pozitivizm, her iki dönemde de – olduğu gibi – ithal edilmemiş, yeniden yorumlanarak yerel şartlara uyumlu bir düşünce sistemi haline getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Pozitivizm, Auguste Comte, Pierre Laffitte, Ahmed Rıza, Ziya Gökalp.